

УДК 811.161.2'28'373.7'3747'374»20»

DOI: 10.33402/ukr.2018-31-240-250

Ірина ЧЕРЕВКО*кандидат філологічних наук**науковий співробітник відділу української мови**Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України**ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7895-5673>**e-mail: Iryna_Cherevko@i.ua*

ЗДОБУТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ ФРАЗЕОГРАФІЇ XXI СТОЛІТТЯ

Зроблено огляд українських діалектних фразеологічних словників XXI ст., що представляють матеріал із трьох наріч українського діалектного континууму, відзначено найкращі з них. Визначено основні засади і принципи побудови лексикографічних праць. Акцентовано увагу на важливості фіксації та опису діалектних стійких сполук із різних територій України, що засвідчить багатство української фразеології, просторову поширеність одиниць, варіації компонентів-діалектизмів.

Ключові слова: діалектна фразеографія, діалектний фразеологічний словник, фразеологічна одиниця, фразеологізм, функціонування фразеологізму.

Фіксація, систематизація й опис діалектних фразеологізмів із різних територій поширення української мови залишається важливим і невідкладним завданням лексикографів, адже стійкі сполуки постійно зазнають змін у структурі та значенні, відтак можуть частково або повністю зникнути. Саме діалектна фразеологія найкраще передає суспільний досвід, звичаї, обряди, особливості менталітету мовців, які мешкають на конкретній території, а також «безперервно живить фразеологію літературної мови багатством форм і влучністю змісту, варіантністю й синонімічністю, експресивно-емоційною наснаженістю»¹. Незважаючи на те, що діалектну фразеологію лексикографічно почали опрацьовувати ще у XIX ст. (І. Манжура, М. Номис, І. Франко, П. Чубинський, Б. Грінченко й ін.), досі не вироблено системного підходу до принципів упорядкування словників, об'єкта опису, обсягу відтворення семантики тощо. До того ж, щоби словник був якісним і якнайповніше відображав фонетичні, граматичні, синтаксичні особливості певної говірки, важливо використовувати спеціальний питальник; чітко дотримуватися паспортизації; фіксувати всі можливі варіанти стійких сполук; застосовувати позначки для характеристики конотативного аспекту фразеологічних одиниць (ФО) та сфери їх уживання; використовувати фонетичну транскрипцію, яка передбачає позначення наголосу; подавати ілюстративний матеріал, історичні й етимологічні

¹ Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: монографія. Луганськ: Алма-матер, 2003. С. 5.

довідки; не забувати про тлумачення маловживаних слів. Дотримання всіх цих пунктів також дасть можливість простежити ареальне поширення фразеологічних одиниць, шляхи їх творення, здійснити порівняльний аналіз стійких сполук різних говорів, а також порівняти їх із одиницями літературної мови².

На початку ХХІ ст. простежується активне зацікавлення мовознавців українською діалектною фразеологією, про що свідчать і опубліковані матеріали до словників³, і додатки-словнички до дисертацій⁴. Однак об'єктом мого дослідження стали саме окремі лексикографічні праці, які містять фразеологічний матеріал із різних територій України. Взірцевим, на мою думку, за розробкою принципів побудови та наповненістю можна вважати «Фразеологічний словник східнословобжанських степових говірок Донбасу» В. та Д. Ужченків (представників південно-східного наріччя), який у 2013 р. перевидали ушосте з доповненнями [Ужч.]. Ця лексикографічна праця диференційного типу містить 8 112 ФО, записані на території Донбасу (Луганська та Донецька обл.) і пов'язані з традиційним побутом, різними видами господарської діяльності, звичаями, віруваннями, обрядами, науково-технічним прогресом, живим мовленням сіл, селищ та великих промислових міст. Оскільки «етнографічні контексти важливі як прагматична підоснова вживання давніх висловів та їх фіксації у фразеологічних зібраннях»⁵, то до словника поміщено низку найуживаніших фразеологізмів, зафіксованих у праці «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края» (1898) за ред. В. Іванова. Завдяки цьому актуалізується діахронний аспект лексикографічної праці. Фразеологізми автори розташували за абеткою стрижневих компонентів й одночасно за стрижневим принципом вислови вводять й тлумачать на перший іменник, а в разі його відсутності – на слова інших частин мови в такому порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник. Структура реєстрової статті містить:

² Див.: Грешук В., Грешук В. Діалектне слово в тексті та словнику: монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. С. 229; Коваленко Н. Д. Фраземіка Південно-Західного наріччя: лексикографічний досвід. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Історична та філологічна*. 2015. Вип. 11. С. 221–224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ioisn_2015_11_39; Міняйло Р. Діалектні фразеологічні одиниці у словниках. *Діалектологічні студії. 1: Збірник на пошану Дмитра Гринчишина*. Львів, 2003. С. 397; Сагаровський А. А. Матеріали до фразеологічного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини). Харків, 2015. С. 5.

³ Кірілкова Н. В. Матеріали до словника південноволинських говірок. Острог; Рівне: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. 128 с.; Коваленко Н. Д. Слова з язика, як бджоли з вулика: матеріали до словника народних порівнянь подільських і волинських говірок Хмельниччини: навч. посібник. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2011. 144 с.; Кушмет М. Матеріали до фразеологічного словника українських східностепових говірок (на матеріалі говірки с. Оленівки Волноваського р-ну Донецької обл.). *Літературне місто*. URL: litmisto.org.ua/?p=19724; Омельченко З. Л., Клименко Н. Б. Матеріали до словника східностепових українських говірок. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. 114 с.; Сагаровський А. А. Матеріали до фразеологічного словника... 228 с.

⁴ Міняйло Р. В. Активні процеси в ареальній фразеології сходу України: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Луганський державний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2001. 19 с.; Ужченко Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2000. 18 с.

⁵ Ужченко Д. В. Від етнографічних джерел до сучасної фіксації діалектної фразеології. *Студії з діалектології. Матеріали і дослідження*. Київ: КММ, 2017. Вип. 1. С. 142.

- 1) реєстрову одиницю (подано у вихідній формі);
- 2) елементи граматичної та стилістичної характеристики;
- 3) словникову дефініцію;
- 4) за потреби – ілюстративну частину (найчастіше речення) за спрощеною фонетичною транскрипцією;
- 5) перелік пунктів поширення ФО;
- 6) історико-етимологічну довідку.

Список населених пунктів доповнено списком найактивніших інформаторів. Внутрішня єдність статей забезпечується відсилачем *те, що*, а зв'язок їх із висловом літературної мови – відсилачем *пор*. Не забувають автори словника подавати у круглих дужках варіанти стійких сполук, а у квадратних – факультативні, додаткові компоненти, які поширюють традиційну структуру, конкретизують вислів, адаптуючи його до відповідної мовної ситуації. Приклади:

БАТОН: Батон [на вуха] кришити (крошити) кому, чії, *жарг.* 1. Обманювати, дурити. 2. Задиратися. – Ілюстрація [Ужч.: 52].

КОПАНИЙ: Куди по копаному [та ще й без номера]? Про того, хто перейшов межі дозволеного [Ужч.: 275].

ЦУЦИК: Здоїги (зарізати) цуцика. Украсти. – Ілюстрація [Ужч.: 521].

Окрім однозначних і багатозначних сполук, фіксуємо також й омоніми, що вкрай рідкісні явище у фразеології, наприклад:

СЛИНА: Пускати слину¹. Чинити щось беспорядно (переважно про слабовільну людину). – Ілюстрація.

Пускати слину². Хотіти їсти [Ужч.: 457].

СОПЛІ: Соплі возити¹. Плакати. – Ілюстрація.

Соплі возити². Затягувати з якоюсь справою [Ужч.: 467].

Ті ФО, які можуть реалізувати своє значення лише у сполученні зі супровідними словами, мають позначку зі сл. Переважно це стосується компаративізмів, наприклад:

ЗАДНІЙ: Без задніх, зі сл. *приходити*. Дуже стомившись. – Ілюстрація [Ужч.: 211].

МЛИН: Як млин при дорозі, зі сл. *залишитися, стояти*. 1. Одинцем; самотній. Ілюстрація. 2. Зайвий. Ілюстрація. Вітряки, як правило, ставилися на просторому місці, де багато вітру, але недалеко від людей (від дороги) [Ужч.: 335].

СМОЛА: Як смола до лаптя, зі сл. *липнути*. Дуже сильно, набридливо [Ужч.: 460].

Застосовано у словнику також велику кількість позначок, які вказують на сферу вживання (*дит.*, *жарг.*), хронологію (*заст.*), поширення вислову (*рідко, місц.*), стилістичну характеристику (*жарт.*, *знев.*, *ірон.*, *лайл.*), виробничу специфіку (*мілиц.*, *гірн.*). Наприклад:

БАРИНЯ: Бариня нечесана, *ірон.* Лінива, неакуратна жінка. – Ілюстрація [Ужч.: 51].

БАТІГ: Батіг до задниці, *грубо*. Справа, з якою людина найкраще обізнана і якою повинна займатися; яка підходить, влаштовує [Ужч.: 52].

ВОВК: Вовків ганяти, *знев.* Ходити без діла; байдикувати [Ужч.: 106].

КІНЬ: Кінь, кобила і підкобилятко, *жарт.* Сім'я товстунів [Ужч.: 249].

СМОЛЯЧОК: Упіймати смолячка, *гірн., жарг.* Улізти в смолу. «Так кажуть лісогони, коли гонять ліс» [Ужч.: 460].

Серед стійких сполук вирізняються й евфемістичні вислови – замітники певних назв, понять, прями комбінації яких у певній мовленнєвій ситуації небажані, наприклад:

ГОРОД: Найшли (знайшли, відкопали) в городі, *евф.* Про народження дитини (переважно у розмові з малими дітьми) [Ужч.: 151–152].

ПЕЛЮШКИ: Будемо пелюшки прати, *евф.* Вагітна [Ужч.: 378].

ЩАСТЯ: Шукати щастя, *евф.* Відповідь на запитання «куди йдеш?» [Ужч.: 545].

Центральне місце в репрезентації мовної картини світу в українських східно-слобожанських говірках належить обрядовій фразеології, переважно пов'язаній із весіллям, наприклад:

СВАТ: Іти сватом, *обр.* Виступати в ролі свата.

Катати сватів, *обр.* Весільний обряд: на другий день весілля «переодягнені гості саджають у тачку сватів, везуть до річки й перекидають їх у неї».

Приймати / прийняти (приняти) сватів, *обр.* Весільний обряд сватання.

Сватів умивати, *обр.* Весільний обряд. «Сватів возять, а потім кидають у калюжу» [Ужч.: 441].

Заслужують окремої уваги опрацювання ФО з позначкою *етн.*, що відображають звичаї, вірування, обряди мешканців регіону, наприклад:

ЗОЗУЛЯ: Вигонити зозулю, *етн.* Справляти обряд пародійного весілля [Ужч.: 221].

ПИРІЖОК: Їсти пиріжки (пирожки) з картоплюю (з картошкою), *етн.* Поминати [Ужч.: 383].

Фразеологія степових (Нижньої Наддніпрянщини) говірок (3 000 одиниць із перевагою розмовно-просторічних) акумульовано у словнику диференційного типу (за винятком висловів, узятих із записів минулого) В. Чабаненка [Чаб.], який продовжує серію «Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини». Матеріал до словника автор та його учні збирали упродовж 1952–1998 рр. у населених пунктах Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської обл. Також він доповнений висловами з фольклорно-етнографічних, діалектологічних записів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. із територій колишніх Катеринославської та Херсонської губерній І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького, І. Бесараба, О. Курило, оскільки, на думку автора, важливо «для історії української фразеологічної системи подавати всі вислови із записів минулого» [Чаб.: 4].

Реєстрова стаття у лексикографічній праці містить:

- 1) реєстрову одиницю – ФО у вихідній формі;
- 2) елементи граматичної характеристики (рідко);
- 3) словникову дефініцію;
- 4) текстові ілюстрації;
- 5) місце запису або джерела;
- 6) історико-етимологічну довідку (іноді).

Укладач зберігає діалектні фонетичні, морфологічні, словотворчі, лексичні особливості усталених висловів і текстових уривків-ілюстрацій, у круглих дужках

подає можливі варіанти ФО, також застосовує відсилачі *те саме, що та див.*, наприклад:

аж пил'яка піднялась (знялась) – те саме, що *аж курява знялась* (Паспортизація) [Чаб.: 7].

до грáми (граміни, грáмочки) – все геть чисто, до крихти, все до решти // Ілюстрація (Паспортизація) [Чаб.: 37].

Чіткої системи ремарок у словнику немає, їх уведено в контекст тлумачення ФО. Наприклад:

рѐбра до стіни пристáли – іронічно про худу людину // Ілюстрація (Паспортизація) [Чаб.: 121].

якій (яка́, яке́, які) грáмотний (грáмотна, грáмотне, грáмотні) – іронічне зауваження про людину (людей), яка (які) хоче (хочуть) кого-небудь ошукати, здобути вигоду за рахунок інших // Ілюстрація (Паспортизація) [Чаб.: 158].

Це ж стосується й евфемізмів у степових говірках:

рйби наловіть – евфемізм за значенням 'не втримати сечу', 'замочитися сечею' // Ілюстрація (Паспортизація) [Чаб.: 121].

як де дінеться (дінуться) – евфемізм зі значенням 'як помре (помруть)' // Ілюстрація (Паспортизація) [Чаб.: 158].

До того ж, фразеологізми подано за першим словом, яке може бути будь-якою частиною мови, в алфавітному порядку, наприклад: *йтї в розход* наведено під літерою **Й** [Чаб.: 67]; *маслакáми торохтїть* – під літерою **М** [Чаб.: 75]. Це значно утруднює користування словником, зважаючи на вільний порядок компонентів ФО, її факультативність чи синонімію.

Викликають зацікавлення в користувача й додатки наприкінці словника: «Каламбури й нісенітниця», «Діалогічні каламбури і дотепи», «Прокльони, лихі й добрі побажання, заклинання, погрози», «Повчання, поради, застереження» тощо, де наведені стійкі сполуки за абеткою, які автор не лише паспортизує, а й іноді подає до них уточнення, інформативну довідку, наприклад:

Булгарія, Швеція, через Дунай – Греція (каламбур із приводу сусідства болгарина, швеця, дунаєнка і грека) (Паспортизація) [Чаб.: 167].

Його мати і моя мати в одній воді платки прали (про далеких родичів) (Паспортизація) [Чаб.: 168].

Вирізняються чисельністю лексикографічні праці, присвячені опису ФО говорів південно-західного наріччя. Зокрема, «Фразеологічний словник лемківських говірок» Г. Ф. Ступінської, Я. В. Битківської [ФСЛГ] фіксує 2 600 фразеологізмів та їх варіантів, значення яких розтлумачено й частково проілюстровано без застосування транскрипції, і 300 найбільш уживаних прислів'їв, приказок, каламбурів одного з архаїчних говорів карпатської групи. Представлений словник – логічне доповнення до «Фразеологічного словника лемківських говірок Східної Словаччини» Н. Вархол, А. Івченка (1990), адже, на думку авторів, «лексикографічні видання діалектно-фразеологічного спрямування найчастіше розкривають системне пізнання говору, його багатства й розмаїтості» [ФСЛГ: 5].

Г. Ступінська 12 років (1992–2004) записувала лемківське живе мовлення на території Польщі, Словаччини, України, США. Упорядники користувалися також і письмовими творами лемківських авторів (М. Барки, Я. Горошка, Ю. Тарновича,

П. Трохановського, В. Хиляка й ін.). Увесь словник охоплює говірки 70 лемківських сіл у Польщі та 3-х у Словаччині.

Усі реєстрові одиниці паспортизовано та розташовано за опорними компонентами в алфавітному порядку не у вихідних формах, а в тих, у яких вони вживаються у стійких сполуках. Наприклад: ФО *каші не загустити* подано під словом ЗАГУСТИШ [ФСЛГ: 91], *на пальцях* – під словом ПАЛЬЦЯХ [ФСЛГ: 169] та ін. Також у словнику наведено у круглих дужках варіанти й факультативні компоненти ФО, наприклад:

ЛЕЖАТИ: ЛЕЖАТИ (СИДІТИ) НА ВУХАХ (НА ВУСІ). Мати поганий слух; недочувати (Паспортизація) [ФСЛГ: 131].

РИБА: ФАЙНА РИБА (РЫБКА). Поважна особа, впливова людина (Паспортизація) [ФСЛГ: 199].

СВІТІ: ПО (ЦІЛІМ) СВІТІ. Скрізь, по всіх усюдах. – Ілюстрація [ФСЛГ: 209]. Відображено також граматичну сполучуваність із іншими словами, наприклад: **КОЛЬКА: ЯК КОЛЬКА Г БОКУ** у *кого, кому*. Бути неприємним, завдавати прикросів кому-небудь; заважати комусь або дратувати когось. – Ілюстрація [ФСЛГ: 122].

МОРОЗ: АЖ МОРОЗ ПШОВ *по кому*. Хтось завмирає від несподіванки, хвилювання. – Ілюстрація [ФСЛГ: 150].

Для позначення експресивно-емоційного забарвлення фразеологізму застосовано ремарки *уроч., жарт., ірон., зневажл., несхв.*, а стилістично знижені ФО позначено ремарками *лайл., грубо* або *згруб.*, наприклад:

ГАЧЫ: ГАЧЫ ПРИЛЕГТИ *кому, жарт.* Приваблювати когось; викликати інтерес, цікавити. – Ілюстрація [ФСЛГ: 189].

РОГЫ: ЗЛОТИ РОГЫ ХОТІТИ, *ірон.* Мріяти про що-небудь нездійсненне [ФСЛГ: 201].

ЗАРВА: ПСЯ ЗАРВА, *лайл.* Уживається як невдоволення чиєюсь поведінкою, вчинками (Паспортизація) [ФСЛГ: 94].

ЧОРТИ: ЧОРТИ ДУШУ ВЗЯЛИ *чию, згруб.* Хтось помер (Відсутня ілюстрація та паспортизація) [ФСЛГ: 253].

Часто наводяться при ФО і супровідні слова, які можуть виступати й засобом розмежування значення, наприклад:

СОМАР: ЯК СОМАР ДО КОПЫ ШНА. 1. *зі сл. залюблений, ірон.* Дуже сильно (Паспортизація). 2. *зі сл. розуміти са, ірон.* Уживається для повного заперечення зазначеного слова; зовсім не розумітися (Паспортизація) [ФСЛГ: 219].

ФРАС: ЯК ФРАС. 1. Уживається для вираження доброзичливого здивування, захоплення ким-небудь, чим-небудь. – Ілюстрація. 2. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення чогось. – Ілюстрація. 3. *зі сл. мороз.* Дуже холодно, зимно. – Ілюстрація [ФСЛГ: 239].

Серед фразеологічного матеріалу вирізняються за своєю образністю компаративізм, які, до речі, у лемківських говірках зафіксовано лише зі сполучником *як*, наприклад:

ДНО: ЯК БЫ ДНО ВЫЛЕТІЛО (ВЫРВАЛО), *зі сл. їсти.* Без перестанку. – Ілюстрація [ФСЛГ: 78].

ПОЧТА: **ЯК ВАЛАЛЬСЬКА ПОЧТА**, *ірон.* Пліткар (Паспортизація) [ФСЛГ: 187].

ТЕЛІГА: **ЯК ТЕЛІГА**. Некмітливий (Паспортизація) [ФСЛГ: 229].

Похвально, що до словника додано покажчик ФО, у якому відображено кожен повнозначний компонент ФО й алфавітний покажчик прислів'їв, приказок, каламбурів; пояснені вузькодialeктні компоненти фразеологізмів (подані їх прямі значення у словнику малозрозумілих слів, наприклад, **боськати** – цілувати [ФСЛГ: 276]; **мачка** – кішка [ФСЛГ: 284]; **претак** – решето [ФСЛГ: 286]; **фриштик** – сніданок [ФСЛГ: 290]).

Колосальну роботу здійснила Г. Добролюжа – авторка двох великих регіональних словників. Зокрема, у словнику «Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій» [КС] зафіксовано аж 8 000 компаративізмів, які функціонують на теренах Середнього Полісся та південних районах Чорнобильської зони відчуження і поглиблюють наші уявлення про побутовий та духовний світ поліщуків. Саме сполуки такого типу вирізняються чисельністю в усному мовленні, образними конкретизаторами яких виступають назви явищ природи, тварин і рослин, звичні в побуті предмети.

Словник упорядковано за ідеографічним принципом, що дало можливість розмістити постійні порівняння за тематикою в 11 розділах:

1. Порівняння на позначення інтелектуальних здібностей людини (*вдягнув носки ніби один татів, а другий мамин* – ‘зайвий’ [КС: 17]; *жаданий як хліб божий* – ‘потрібний’ [КС: 21]).
2. Порівняння на позначення моральних якостей людини (*каже як на протоколі* – ‘чесний’ [КС: 25]; *синій як ізолента* – ‘п’яний’ [КС: 32]).
3. Порівняння на позначення рис характеру людини (*глухий як свекруха, коли кажуть: «Дай»* – ‘байдужий’ [КС: 43]; *мотається як вош на педалях* – ‘метушливий, жвавий’ [КС: 55]).
4. Порівняння на позначення емоційного стану людини (*радується як москаль на віршовці* – ‘веселий’ [КС: 73]; *журиться як кобила, звернувши в болото* – ‘сумний’ [КС]).
5. Порівняння на позначення естетичних якостей людини (*морда ряба наче чорти на ній горох молотили* – ‘рябий’ [КС: 87]; *як шубу в труси заправляє* – ‘незграбний’ [КС: 89]).
6. Порівняння на позначення фізичних ознак людини (*ножки як у беременної кошки* – ‘горбатий, кривий’ [КС: 97]; *мускули як у собаки під хвостом* – ‘слабкий, стомлений’ [КС: 108]).
7. Порівняння на позначення фортуальної сфери в житті людини (*щастя як пташка: де захотіло, там і сіло* – ‘удача’ [КС: 111]; *живеш як у решеті: відки вітер не дме, то повна хата холоду* – ‘невдача’ [КС: 113]).
8. Порівняння на позначення суспільних та родинних стосунків між людьми (*материн гнів як весняний цвіт: рясно випадає, та скоро щезає* – ‘рідний’ [КС: 120]; *відбився як ногами від берега* – ‘самотній’ [КС]).
9. Порівняння на позначення фізіологічних потреб та властивостей людини (*нагрівся як циган під носилками* – ‘змерзнути’ [КС: 121]; *упав у сон як сокира у воду* – ‘спати’ [КС: 125]).

10. Порівняння на позначення динамічних та статичних ознак людини (*дивиться як Ленін на буржуазію* – ‘дивитися’ [КС: 148]; *зник як «Титанік» під водою* – ‘зникнути’ [КС: 151]).

11. Порівняння на позначення абстрактних понять (*тримається як земля за колгоспом* – ‘міцно’ [КС: 155]; *пішла як сестра до школи* – ‘швидко’ [КС]).

Перші 10 розділів виразно засвідчують антропологічність постійних порівнянь. У межах кожного тематичного розділу фразеологічний матеріал із перевагою сполучника *як* розміщено в алфавітному порядку, паспортизовано та подано у транслітерованому вигляді баз усіляких позначок, відсилачів та фонетичної транскрипції. Нерідко можна простежити наявність внутрішніх тематично-антонімічних пар, наприклад, *розумний–дурний, ледачий–працьовитий, боязкий–сміливий, говорить–мовчати* й ін. Закінчує це зібрання тлумачний «Словник незрозумілих слів», який містить діалектизми, архаїзми, неологізми, okazіоналізми, запозичення з інших мов тощо, наприклад, *весьолуха* – ‘веселка’ [КС: 156]; *зиз* – ‘косий, косококий’ [КС]; *плях* – ‘мокрій одяг’ [КС: 157]; *телесик* – ‘дерев’яна колода’ [КС: 158].

Г. Добролюба – також авторка «Фразеологічного словника говірок Житомирщини» [ФСГЖ], який доповнює фразеологічний матеріал словника народних поліських порівнянь і є першим друкованим виданням, у якому зібрано й упорядковано фразеологізми, що функціонують на території Житомирської обл. Дослідниця понад 10 років шляхом експедицій у 23 населені пункти Житомирщини збрала понад 7 000 ФО, взявши до уваги також діалектні матеріали із праць М. Никончука, П. Лисенка, Г. Гримашевич, В. Мойсієнка, С. Грищенко. Словник фіксує як загальноукраїнські, так і ендемічні сполуки, що вживаються лише в певному регіоні або населеному пункті. Паспортизувавши та розмістивши фразеологізми і за абеткою стрижневого слова, і за тематичними мікросистемами, дослідниця зосереджує увагу на змісті, а не на формі стійких сполук; не використовує фонетичної транскрипції, щоби словник не набув необ’ємних розмірів; не наводить етимологічного пояснення, через що мотивація вислову стає незрозумілою. Тому рідко коли можна зафіксувати у праці варіанти тієї чи тієї ФО, наприклад, **Нуль (ноль) емоцій, фунт призріння**. Байдуже ставлення [ФСГЖ: 121]; **Шпари (шпори) в ноги позаходили**. Дуже змерзнути [ФСГЖ] тощо. Із-поміж фразеологізмів виділяються прислів’я, приказки, а також вульгарні, грубі вислови, наприклад, **Не вихваляйся завтрашнім днем**. Непередбачуваність у житті [ФСГЖ: 56]; **Нагадай козі смерть, то цілий день буде мекать**. Надокучлива людина [ФСГЖ: 87]; **Чорт його матер (матір) знає**. Щось незрозуміле [ФСГЖ: 191]; **Сраним наверх**. 1. Недоречність. 2. Невдача. 3. Образа [ФСГЖ: 206].

Важливий структурний компонент фразеологічної праці, як і в попередньому виданні, – «Словник незрозумілих слів». Окрім тлумачення, до кожного слова подано стилістичну характеристику, наприклад: **блюми** – окуляри (*вульг.*) [ФСГЖ: 391]; **гемба** – губа (*лайл., діал.*) [ФСГЖ]; **мандрони** – нісенітниця (*застар.*) [ФСГЖ: 396] та ін. Ті слова, значення яких авторці не вдалося з’ясувати, наведено за абеткою без тлумачення (*бадзьохи, кищики, коп, тикта* тощо). Наявні також слова, запозичені з інших мов: **гарцований** – енергійний (*пол.*) [ФСГЖ: 392]; **гендель** – справа, торгова угода (*ідиш*) [ФСГЖ: 393]; **контра** – буквально: проти (*лат.*) [ФСГЖ]; **облацех** – хмара (*ст.-сл.*) [ФСГЖ] та ін.

Фразеологічна система Західного Полісся довгий час не була предметом комплексного дослідження, і у 2013 р. світ побачив словник З. Мацюк «Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся» [СФЗП], який певним чином об'єднав у собі фразеологічний матеріал цього регіону раніше опублікованих лексикографічних праць (Аркушин Г. Л. «Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині», 2003; Аркушин Г. Л. «Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині», 2005; Мацюк З. С. «Із народу не викинеш: діалектний словник фразеологізмів», 2006) та доповнився новим. У передмові Г. Аркушин слушно зауважує, що «фразеологія української мови містить багатий історичний матеріал про наш народ, його звичаї, ідеали, мрії та сподівання. Саме тому фразеологічну систему варто вивчати комплексно відповідно до ареалу поширення» [СФЗП: 8].

Дифенційований словник фіксує ФО (частково – прислів'я та приказки), які побутують у 186 населених пунктах Рівненської та Волинської обл. і записані від респондентів віком 45–104 рр. Складається він із двох частин. Перша – «Словник фразем Західного Полісся» – містить словникові статті за головним компонентом. Окрім детальної паспортизації, у деяких випадках відсилача *див.* наведена фонетична транскрипція, що детально відтворює місцеву вимову, а також у круглих дужках можливі факультативні компоненти і варіанти ФО, наприклад:

КРИНИЦЯ: з криниці (колодязя) витягнути [з ку|лод'аз'а |вит'агли] (Паспортизація) || [з кри|нец'і |вит'анули] 'про народження дитини' [СФЗП: 114].

МІШОК: намолоти (настроčiti) сім мішків вовни і ті неповні [настро|чив с'ім м'іш|к'ів |вовни і вс'і |повни] (Паспортизація) || [намо|лов с'ім м'іш|к'ів |вовни і т'і ни|повни] (Паспортизація) || [намо|лоти с'ім м'іш|к'ів гре|чаної |вовни] 'про хвалькуватого чоловіка' (Паспортизація) [СФЗП: 133–134].

СЛОВО: сипати словами як горохом (обсипати) [[сип|ле слу|вами йак гу|рохом] (Паспортизація) || [[сите сло|вами йак го|рохом обсу|пайе] 'про балакучого чоловіка, базіку' (Паспортизація) [СФЗП: 192].

Переглядаючи словник, можна помітити чимало прислів'їв і приказок цього регіону, наприклад:

МІЛЦІЯ: з міліцією не дружи й жінці правду не кажи [з м'і|л'іц'ійейу не дру|жи ї |ж'іну'ї п|равди не ка|жи] 'стосунки з іншими людьми' (Паспортизація) [СФЗП: 132].

МОЛОКО: молоко не обсохло, а вже в світ лізе [моло|ко ни об|сохло / а вже в св'іт |л'ізе] 'надмірна цікавість та обізнаність малої дитини' (Паспортизація) [СФЗП: 135].

РАЙ: добре живеш – у рай попадеш [[добре жи|веш – в раї пуна|деш] 'померти, потрапити в потойбіччя' (Паспортизація) [СФЗП: 173].

Також авторка аналізує згрубілі вислови, що репрезентують емоційно-експресивне забарвлення (*нестися як гівно на трісці* 'хвалитися' [СФЗП: 55]; *помочник – в січку срати* 'про поганого господаря' [СФЗП: 165]; *в сраку по раки, ложкою по мед* 'в нікуди' [СФЗП: 199] та ін.). Граматична, стилістична характеристики й ілюстративний матеріал у словнику не наведено.

У другій частині – «Ідеографічний опис фразем Західного Полісся» – стійкі сполуки З. Мацюк розподілила між 15 розділами, що метафорично характеризують

зовнішність, інтелект, фізичні особливості, позитивні та негативні риси характеру, соціальну адаптивність людини. До прикладу, 1-й розділ «Загальні зовнішні ознаки людини» має таку внутрішню структуру: 'вродливість', 'невродливість', 'почервоніння на лиці', 'акуратність', 'неохайність', 'висока людина', 'низька людина', 'худа людина', 'повна людина', 'здорова людина', 'квола людина'. У межах кожної мікросистеми ФО розташовані за абеткою.

Цінний у праці «Словник незрозумілих слів», у якому розтлумачено, уточнено й однозначні, і багатозначні лексеми; наведено їхні можливі варіанти, запозичення, стилістичне забарвлення, наприклад:

БАЛЬКИ (БАЛКА) – дерев'яна колода або залізний брус, що є основою перекриття, настилу (стелі, підлоги й т. ін.) [СФЗП: 468].

ДОВБЕХА (ДОВБЕШКА) – дерев'яний молоток або взагалі замашна палиця з потовщенням на кінці; зневажл. те саме, що й голова [СФЗП: 469].

РАЖКА – невелика дерев'яна або металева посудина із ручками у вигляді низького шапка (перев. для миття в лазні) [СФЗП: 471].

СПРАТТЯ – [усе сховано], від рос. СПРЯТАТЬ [СФЗП].

ШКАПА – 1) заморений, слабосилый, худий кінь; 2) фізично слаба, виснажена, не здатна до роботи людина [СФЗП: 472].

Отже, здійснений огляд діалектних фразеологічних словників переконує у важливості та потребності праць такого типу. Зважаючи на те, що маємо дані з усіх наріч української мови, але не з усіх говорів, надалі залишаються актуальними збір і систематизація діалектного фразеологічного матеріалу, який відображає особливості світосприйняття етнічних груп українського народу й дає можливість простежити мовні риси кожної говірки українського діалектного континууму. До того ж, зважаючи на стрімкий розвиток комп'ютерних технологій, необхідно забезпечити доступність словників, створивши електронну версію, що сприятиме їх популяризації.

ДЖЕРЕЛА

КС – Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир: Вид-во «Волинь», 2003. 160 с.

СФЗП – Мацюк З. Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк: Вежа-Друк, 2013. 476 с.

Ужч. – Ужченко Д., Ужченко В. Фразеологічний словник східнословобожанських степових говірок Донбасу. Вид. 6-те, доповн. й переробл. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. 552 с.

ФСГЖ – Доброльожа Г. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир: Вид-во «Волинь», 2010. 404 с.

ФСЛГ – Ступінська Г. Ф., Битківська Я. В. Фразеологічний словник лемківських говірок. Тернопіль: Вид-во «Богдан», 2013. 463 с.

Чаб. – Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. Запоріжжя: Стат і Ко, 2001. 201 с.

REFERENCES

1. Greshchuk, V., Greshchuk, V. (2015). *Dialektne slovo v teksti ta slovnyku: monohrafiia*. Ivano Frankivsk: Misto NV [in Ukrainian].
2. Kirilkova, N. V. (2011). *Materialy do slovnyka pivdennovolynskykh hovirok*. Ostroh; Rivne: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» [in Ukrainian].
3. Kovalenko, N. D. (2011). *Slova z yazyka, yak bdzholy z vulyka: materialy do slovnyka narodnykh porivnian podilskykh i volynskykh hovirok Khmelnychchyny: navch. posibnyk*. Kamianets-Podilskyyi: PP Buinytskyi O. A. [in Ukrainian].
4. Kovalenko, N. D. *Frazemika Pivdenno-Zakhidnoho narichchia: leksykohrafichnyi dosvid*. Retrieved from: http://ukrlife.org/main/tribuna/confa_27tysch.htm [in Ukrainian].
5. Kushmet, M. *Materialy do frazeolohichnoho slovnyka ukrainskykh skhidnostepovykh hovirok (na materialy hovirky s. Olenivky Volnovaskoho r-nu Donetskoï obl.)*. *Donetskyi Visnyk Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*. Retrieved from: <http://litmisto.org.ua/?p=19724> [in Ukrainian].
6. Miniailo, R. V. (2001). *Aktyvni protsesy v arealnii frazeolohii skhodu Ukrainy*. [Active processes in area phraseology of eastern Ukraine]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Luhansk [in Ukrainian].
7. Miniailo, R. V. (2003). *Dialektni frazeolohichni odnyntsi u slovnykakh. Dialektolohichni studii. Zbirnyk na poshanu Dmytra Hrynchyshyna*, 392–397 [in Ukrainian].
8. Omelchenko, Z. L., & Klymenko, N. B. (2006). *Materialy do slovnyka skhidnostepovykh ukrainskykh hovirok*. Donetsk: Vyd-vo DonNU [in Ukrainian].
9. Saharovskyyi, A. A. (2015). *Materialy do frazeolohichnoho slovnyka Tsentralnoi Slobozhanshchyny (Kharkivshchyny)*. Kharkiv [in Ukrainian].
10. Uzhchenko, V. D. (2000). *Semantyka ukrainskykh zoofrazeolohizmiv v etnokulturnomu vysvitleni*. [Semantics of Ukrainian zoological phraseological units in ethnic and cultural illumination]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kharkiv [in Ukrainian].
11. Uzhchenko, V. D. (2003). *Skhidnoukrainska frazeolohiia: monohrafiia*. Luhansk: Alma-mater [in Ukrainian].
12. Uzhchenko, V. D. (2017). *Vid etnografichnykh dzherel do suchasnoi fiksatsii dialektnoi frazeolohii. Studii z dialektolohii. Materialy i doslidzhennia*, (1), 136–143 [in Ukrainian].

Iryna CHEREVKO

ACHIEVEMENTS OF UKRAINIAN DIALECTAL PHRASEOGRAPHY OF THE 21st CENTURY

The article provides a review of Ukrainian dialectal phraseological dictionaries of the 21st century that represent three dialects from the Ukrainian dialectal continuum, the best dictionaries being selected among them. Basic principles and rules of dictionary compilation are also examined. Special attention is paid to the importance of fixing and describing dialectal fixed combinations collected from different territories of Ukraine that show the richness and diversity of Ukrainian phraseology, the spatial prevalence of linguistic units, and variations of component-dialectisms.

Keywords: dialectal phraseography, dialectal phraseological dictionary, phraseological unit, functioning of phraseological units.